

УДК 808.26-313.1(043.3)

СТАН І АСНОЎНЫЯ НАПРАМКІ ДАСЛЕДАВАННЯЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ АНАМАСТЫКІ

Ключавыя словы: анамастыкон, онім, паэтонім, кантэкст, онімная гульня, прэцэдэнтны онім, алюзія.

У артыкуле прасочаны асноўныя этапы станаўлення і даследавання беларускай літаратурнай анамастыкі, якая выдзелілася ў асобны напрамак у канцы XX – пачатку XXI ст., названы асноўныя працы і галоўныя накірункі даследаванняў у галіне літаратурнай анамастыкі.

V.V. Shur
Mozyr State Pedagogical University named after I.P. Shamyakin

STATE AND MAIN RESEARCH TENDENCIES OF THE BELARUSIAN LITERARY ONOMASTICS

Key words: *onomasticon, onym, poethonym, context, onym pun, precedential onym, allusion.*

The article deals with the stages of formation and research of Belarusian literary onomastics, which was defined as a separate school at the end of the XX century – the beginning of the XXI century, the basic works and main tendencies of the researches in the sphere of literary onomastics are mentioned.

Да пачатку XXI стагоддзя ў беларусістыцы літаратурная анамастыка разглядалася як частка традыцыйна-апісальнай лінгвістыкі, нягледзячы на значнае назапашванне разнастайнага тэарэтыка-эмпірычнага матэрыялу, які зусім нядаўна пачаў паслядоўна і сістэмна асэнсоўвацца і кваліфікавацца як важнейшы тэкстаўтваральны і моўна-стылістычны кампанент любога мастацкага тэксту. І калі ў канцы XX стагоддзя даследчыкі анамастычнай лексікі, падводзячы вынікі зробленага ў вывучэнні анамастыкону твораў мастацкай літаратуры, сцвярджалі, што гэты аспект (анамастыкон мастацкіх твораў) закрануты і вывучаны фрагментарна, знайшоўшы адлюстраванне толькі ў асобных тэзісах дакладаў і невялікіх нататках літаратурных крытыкаў, пісьменнікаў (гл. публікацыі Р. Шкрабы, У. Юрэвіча, Дз. Бугаёва, А. Марціновіча, пісьменнікаў К. Чорнага, Я. Скрыгана, Б. Сачанкі і інш.), то ў наш час без перабольшвання можна гаварыць пра асобны, новы навуковы напрамак у беларускім мовазнаўстве ў даследаванні літаратурнага анамастыкону, аспекты якога прааналізаваны не толькі ў артыкулах, а і ў манаграфіях, падручніках А. Рогалева [14], В. Ляшчынскай [5], В. Рагаўцова [11, 12], І. Ратнікавай [13], І. Гапоненкі [2], А. Гіруцкага [3], Г. Мезенкі [6, 8, 9, 10], Ю. Гурскай [4], В. Шура [15, 16, 17, 18, 19, 20].

Навуковая аснова беларускай літаратурнай анамастыкі грунтуецца на дасягненнях тэарэтычнай анамастыкі (працы А. Супяранскай, В. Бандалетава, Н. Падольскай, В. Ніканава і інш.), этналінгвістыкі (працы М. Талстога, С. Талстой, В. Тапарова, І. Карабулатава, Е. Бартмінскага, Е. Беразовіч, Ю. Гурскай і інш.), лінгвакультуралогіі (працы А. Храменка, С. Варкачова, В. Вараб'ёва і інш.), псіхалінгвістыкі працы Ю. Караулава, Д. Гудкова, А. Сядых і інш.), паэтычнай анамастыкі (В. Фаняковай, Э. Магазаніка, В. Калінкіна, Ю. Карпенка, Г. Кавалёва, І. Каралёвай, В. Сянкевіча, В. Супруна, А. Рогалева, І. Ратнікавай і інш.) Яшчэ раней некаторыя прыватныя аспекты беларускай літаратурнай анамастыкі разглядаліся ў артыкулах Г. Басавай, Т. Бугай, В. Грынёвай, Л. Кузьміча, Н. Чабатар, Г. Усціновіч, Н. Лобань, Г. Цыхуна, А. Станкевіч, З. Драздовай, А. Каўруса, В. Краснея і інш. Такім чынам, адметнасці развіцця беларускай літаратурнай анамастыкі за апошні перыяд знайшлі сваё адлюстраванне не толькі ў колькасці публікацый па розных яе аспектах, а і ў выяўленні новых аб'ектаў даследавання, сведчаннем таму тэарэтычныя і апісальныя работы, прысвечаныя анамастыкону твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Коласа, Я. Купалы, А. Мрыя, І. Мележа, Я. Брыля, Ф. Янкоўскага, І. Навуменкі, У. Верамейчыка і іншых пісьменнікаў.

За апошнія гады апублікаваны і атрымалі станоўчыя характарыстыкі вучэбныя дапаможнікі, у якіх знайшлі належнае апісанне і класіфікацыю разнастайныя падсістэмы асобных уласных імёнаў, прозвішчаў, мянушак, псеўданімаў, айконімаў, гідронімаў, мікратапонімаў, урбанонімаў, віконімаў, адтапанімічных вытворных, а таксама разнастайных паэтонімаў, што ўжываюцца ў творах беларускай, рускай мастацкай літаратуры. Гэта дапаможнікі, аўтарамі якіх з’яўляюцца дактары філалагічных навук А.Ф. Рогалеў [14], Г.М. Мезенка [6, 8], В.В. Шур [17, 19], В.А. Ляшчынская, М.У. Буракова [19] а таксама калектыўныя дапаможнікі “Беларуская антрапанімія” [8] і “Белорусская ономастика: топонимия” [7], падрыхтаваныя пад рэдакцыяй прафесара Г.М. Мезенка, у якіх у асобных частках праведзена апісанне сутнасці тэкставых онімаў у творах мастацкай літаратуры, прыводзяцца тэрэтычныя звесткі аб сучасным стане вывучэння онімаў у творах беларускіх і рускіх пісьменнікаў, даюцца трэніровачныя матэрыялы для самастойнай працы студэнтаў, накіраваныя на авалодванне і замацаванне тэрэтычнага матэрыялу.

Сёння патрэбна таксама гаварыць пра значную колькасць груп маладых даследчыкаў, якія актыўна працуюць на ніве беларускай анамастыкі. У ліку такіх неабходна назваць: С. Бут–Гусаім (Брэст) – даследуе прагматычную ролю і значнасць онімаў у творах Я. Брыля, Г. Марчука, Г. Далідовіча і інш.; В. Струкава, А. Канцавую (Мазыр) – анамастыкон твораў І. Мележа; І. Зуеву (Віцебск) – мастацкія асаблівасці онімаў у творах У. Караткевіча, В. Быкава; Г. Юдзянкову (Мазыр) – прээдэнтныя анамастычныя адзінкі ў творах беларускіх аўтараў XIX ст.; І. Каленік (Мазыр) – онімы-алюзіі ў творах беларускіх пісьменнікаў савецкага перыяду; Л. Хрышчановіч (Мінск) – антрапанімічную прастору беларускай народнай казкі; А. Парамонаву (Віцебск) – анамастычную прастору польскамоўных мастацкіх твораў і асаблівасці іх перакладу на рускую і беларускую мовы; З. Шведаву (Гомель) – антрапанімікон паэзіі М. Багдановіча і Я. Купалы.

У асобны напрамак анамастыкі выдзелілася беларуская анамастычная лексікаграфія. Як было адзначана спецыялістамі, у беларускім мовазнаўстве склалася алагічная сітуацыя, адметнасць якой у тым, што амаль пры поўнай адсутнасці канцэптуальных работ абагульненага характару колькасць разнастайных аспектных публікацый па праблемах гісторыі і тэорыі лексікаграфіі вымяраецца сотнямі. С. Шахоўскай апублікавана абагульняльнае манаграфічнае даследаванне “Беларуская анамастычная лексікаграфія: фарміраванне, сучасны стан, вектары развіцця” (Мн., 2012 – 258 с.), у якім яна ўпершыню ў айчынным мовазнаўстве правяла комплекснае апісанне беларускіх антрапанімічных і тапанімічных слоўнікаў. У манаграфіі акрэслены межы і спецыфічныя рысы асноўных перыядаў у развіцці анамастычнай лексікаграфіі, апісана структура слоўнікаў, распрацавана іх разгалінаваная тыпалогія. Як сведчаць рэцэнзенты гэтай працы, у даследаванні на аснове падрабязнага аналізу васьмі дзясяткаў анамастычных слоўнікаў XIX–XXI стагоддзяў, апублікаваных на тэрыторыі Беларусі, а таксама выданняў, якія надрукаваны за межамі краіны і ўключаюць беларускі матэрыял, вывучаюцца сродкі і спосабы арганізацыі онімай лексікі ў антрапанімічных і тапанімічных слоўніках.

Першым і самым значным набыткам беларускіх анамастаў з’яўляецца “Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа” (Мінск, 1990), створаны ён на аснове дванаццацітомнага збору твораў класіка і ўключае каля 6000 артыкулаў. Усе разнавіднасці онімаў у слоўніку аналізуецца з улікам іх мастацка-эстэтычнай і стыльвай функцый. Другая значная праца, дзе змешчаны ўсе разнавіднасці онімаў з твораў Янкі Купалы, – шосты том “Слоўніка мовы Янкі Купалы”. У яго артыкулах тлумачэнне антрапонімаў, усіх разнавіднасцей тапонімаў, вызначаецца іх семантычны патэнцыял, падаюцца ілюстрацыі, раскрываюцца кантэкстуальныя функцыі онімаў. Трэці том “Слоўніка мовы Скарыны” (Мінск, 1994) прысвечаны лексікаграфічнаму апісанню тапанімічнага і антрапанімічнага матэрыялу, выяўленага ў самых розных творах Ф. Скарыны, да онімаў падаюцца разнастайныя гістарычныя звесткі і інш. Мове класіка беларускай літаратуры, яго анамастыкону прысвечана праца Ю. Гурскай “Словарь имён собственных в поэзии М. Богдановича” (Мінск, 1997), у ім тлумачыцца паходжанне 200 імёнаў-персаналій, імёнаў літаратурных герояў і інш., што выразна характарызуюць ідэастыль паэта. Да сказанага ў гэтым плане можна дадаць наступнае: у Мазырскім педуніверсітэце падрыхтаваны і захоўваюцца на кафедры беларускага мовазнаўства электронныя варыянты анамастычных слоўнікаў твораў Андрэя Мрыя і Уладзіміра Верамейчыка.

У беларускай мастацкай літаратуры з улікам яе жанравых разнавіднасцей выпрацавана сістэма прыёмаў для апісання самых розных паэтонімаў. Характарызуючы тыпы онімаў у

мастацкіх тэкстах, даследчыкі дыферэнцыруюць іх паводле самых розных эстэтычных і кантэкстуальных асаблівасцей у наступныя групы: адносна нейтральныя імёны, гаваркія онімы, імёны з падтэкстам (імёны-алюзіі, імёны-намёкі), імёны-вобразы, перанесеныя з іншых твораў, асацыятыўныя імёны, парадыйныя імёны, імёны ў падтэксце твора, імёны-сімвалы, імёны з міфалагічным падтэкстам, фальклорна-міфалагічныя імёны і інш. З ліку анамастычных адзінак самымі характарыстычнымі, апрача мянушак, з’яўляюцца прозвішчы. Утвараючы антрапацэнтрычную прастору твора вышэйшага ўзроўню, такія онімы з’яўляюцца адным са сродкаў кароткай, сціслай мастацкай характарыстыкі персанажаў, вызначальным элементам усёй анамастычнай прасторы твора, які ў цэлым змяшчае шматбаковую лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю. Апрача гэтага, у кантэксце мастацкага твора такія адзінкі звычайна становяцца канатацыйна насычанымі, афарбаванымі і выкарыстоўваюцца як выразны сродак выражэння эмацыйных ацэнак і характарыстык. Больш таго, анамастычныя адзінкі не толькі ў творах мастацкай літаратуры, а і ў соцыуме “валодаюць высокай нацыянальна-культуралагічнай маркіраванасцю” (В.Д. Бандалетаў), а гэта дае магчымасць не толькі засвоіць засведчаныя ў ёй лінгвістычныя асаблівасці ўласных імёнаў, але і адначасова ўспрыняць і суправаджальныя з імі (імёнамі) краізназнаўчыя, культуралагічныя асацыяцыі, авалодаць іншым замацаваным у іх нацыянальна-культуралагічным багаццем. Частка антрапонімаў, як і тапонімаў, у выніку шырокага ўжывання ў соцыуме, фальклору, мастацкай літаратуры, перыядычным друку набыла нацыянальна-прэцэдэнтны характар, выяўляючы пэўныя тыповыя адметнасці, якія за імі замацаваліся ў свядомасці носьбітаў значнай лінгвакультурнай супольнасці. Параўн.: у беларускіх парэміях імёнам: *Кандрат*, *Мікіта* называюць людзей нахабных, гультаяватых, *Аркадзь*, *Кузьма* – злых, прыкрых, *Саўка*, *Хомка* – гультаяватых, зваротлівых, хітрых і інш. (Г.Параскевіч, Н. Бубнова).

Мастацка-эстэтычныя функцыі самых розных онімаў у структуры перыфраз, прыказак, крылатых выразаў, фразеалагізмаў як вызначальных кампанентаў тэксту грунтоўна прааналізаваны ў працах І.Я. Лепшава, В.А. Ляшчынскай, М.А. Даніловіча. Гл., напрыклад, артыкулы М.А. Даніловіча “Фразеалагізмы з псеўдаўласнымі імёнамі ў беларускай дыялектнай мове”, “Вялікая літара і Бог у фразеалогіі”, што змешчаны ў кнізе “Слова і фразеалагізм у беларускай мове”. – Гродна, 2015. – 300 с.

У апошнія два дзесяцігоддзі праведзена некалькі міжнародных навуковых канферэнцый, прысвечаных даследаванням анамастычных праблем (Мінск, Віцебск, Гомель, Мазыр і інш.). Так, у 2010 годзе адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя “*Беларуская анамастыка: гісторыя і сучаснасць*” у Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы, якая засведчыла высокі навуковы ўзровень яе ўдзельнікаў, з’явілася значнай навуковай падзеяй. Паглыбленае даследаванне ў галіне беларускай анамастыкі з’яўляецца важнай і актуальнай задачай, якая, мае не толькі навуковыя мэты, але і выразныя прагматычныя вынікі. Многія даследчыкі, не толькі лінгвісты, справядліва лічаць, што ўласныя імёны ў сукупнасці, калі іх разглядаць у сінхраніі і дыяхраніі, а таксама з улікам лінгвагеаграфічнага аспекту могуць утрымліваць больш этнаграфічных і сацыяльных звестак пра этнагенез і гісторыю народа, яго менталітэт, чым некаторыя вызначальныя прадметы матэрыяльнай культуры.

Мала даследавана ў беларускай дзітатурнай анамастыцы *онімная гульня*, якая спецыялістамі кваліфікуецца, як выразны кампанент вобразнай сістэмы ўласных імёнаў у мастацкім творы. Яна выступае як адзін з эфектыўных спосабаў стварэння выразнага стылёвага эфекту ў мастацкім тэксце. У мовазнаўстве сфарміравана некалькі арыгінальных падыходаў да вывучэння *онімнай гульні*. Так, у рускім мовазнаўстве з’явіліся змястоўныя публікацыі, прысвечаныя аналізу гэтай з’явы (гульні) на матэрыялах мовы сродкаў масавай інфармацыі, фальклору, асобных мастацкіх твораў А. Пушкіна, Н. Ласкова і інш. (гл. публікацыі даследчыкаў Данецкай анамастычнай школы: працы В.М. Калінкіна, Н.В. Мудровай, а таксама Т.А. Грыдзінай, Э.А. Краўчанка, Р.Ю. Шабалава і інш.). А ўпершыню тэрмін *моўная гульня* выкарыстаў аўстрыйскі філосаф і логік Людвіг Вітгенштэйн. Прыкладамі рэалізацыі моўнай гульні найчасцей выступаюць жарт, анекдот, каламбур, розныя тропы, параўнанні, метафары, перыфразы, якія, на наш погляд, комплексна, умела і паслядоўна ў творах беларускай драматургіі даследаваў прафесар В.І. Рагаўцоў, у тым ліку і на шматлікіх антрапонімах, выкарыстаных як мастацкі сродак у творах драматургіі. Гэты ж даследчык выдаў і “Слоўнік пра камічнае: мовазнаўчы аспект” (Магілёў, 2010. – 172 с.), у якім тлумачыцца

210 тэрмінаў, якія маюць дачыненне да камічнага як адной з катэгорый эстэтыкі. У слоўніку ў асноўных артыкулах тлумачацца і шматлікія анамастычныя тэрміны і паняцці: *Антрапонім; Гаваркія прозвішчы*, іх асноўныя спосабы ўтварэння; *Зваротак; Мянусіка; Прозвішчы, Прозвішчы: інтэсіфікатары камічнага; Уласныя асабовыя імёны* і інш.

Мы мяркуем, што ў бліжэйшай перспектыве павінны з’явіцца комплексныя працы з паглыбленым аналізам анамастычнай прасторы мастацкіх твораў беларускай літаратуры ў асобных яе жанрах – паэзіі, прозе, драматургіі, сатырычных і парадыйных творах. З улікам намоўленага тэарэтычнага матэрыялу могуць, на наш погляд, разглядацца самыя розныя асаблівасці онімаў-сімвалаў, алузіяў і прэцэдэнтных онімаў, прадоўжыцца далейшае тэарэтычнае апісанне анамастычных палёў мастацкіх твораў, функцыі тэкставай вяхі антрапонімаў, семантыкі паэтонімаў, якія функцыянуюць на аснове прыёмаў трансанімізацыі, загаловачнага комплексу, прадоўжыцца вывучэнне прагназуючых функцый загаловаў мастацкіх тэкстаў, ядзерных анамастычных палёў і фонавых анамастычных намінацый і інш. У галіне беларускай лексікаграфіі перспектыўнымі і запатрабаванымі не толькі для вырашэння праблем анамастыкі нам уяўляюцца разнастайныя анамастычныя слоўнікі твораў асобных пісьменнікаў, асацыятыўныя анамастычныя слоўнікі, слоўнікі кантонімаў, слоўнікі анамастычнай тэрміналогіі і іншыя лексікаграфічныя працы. Аналагічныя даследаванні ў галіне літаратурнай анамастыкі ў названых накірунках, як мы ўжо адзначалі, у беларускім мовазнаўстве да гэтага часу не праводзіліся або толькі пачынаюць праводзіцца.

Літаратура

1. Буракова, М. У. Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія / М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2011. – 166 с.
2. Гапоненка, І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. : асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. – Мінск : БДУ, 2012. – 307 с.
3. Гируцкий, А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм : типология и история, языковые процессы / А. А. Гируцкий / под ред. П. П. Шубы. – Минск : Университетское, 1990. – 173, [2] с.
4. Гурская, Ю. А. Древние фамилии современного белорусского ареала на славянском и балтийском фоне / Ю. А. Гурская. – Минск : БГПУ им. М. Танка, 2007. – 360 с.
5. Ляшчынская, В. А. Слова ў паэзіі Янкі Купалы : [для студэнтаў] / В. А. Ляшчынская ; [нав. рэд. А. І. Падлужны]. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 270, [2] с.
6. Мезенка, Г. М. Беларуская анамастыка : навуч. дапам. для студ. ун-таў. – Мінск : Выш. шк., 1997. – 119 с.
7. Мезенка, А. М. Белорусская ономастики. Топонимия : учеб. пособие / А. М. Мезенко [и др.]. – Минск : Элайда, 2012. – 260 с.
8. Мезенка, Г. М. Беларуская антрапанімія : вуч. дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў па філалагічных спецыяльнасцях / Г. М. Мезенка [і інш.]. – Віцебск : ВДУ, 2009. – 254 с.
9. Мезенка, Г. М. Віцебшчына ва ўласных імёнах: мінулае і сучаснае : манаграфія / Г. М. Мезенка, В. М. Ляшкевіч, У. К. Семянкова. – Віцебск : УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2006. – 238 с.
10. Мезенко, А. М. Имя внутригородского объекта в истории : Об урбономинах Беларуси XIV – нач. XX в. / А. М. Мезенко. – Минск : Выш. шк., 2003. – 301 с.
11. Рагаўцоў, В. І. Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургіі : манаграфія / Магілёў. дзярж. ун-т імя А. Куляшова. – Магілёў, 2002. – 304 с.
12. Рагаўцоў, В. І. Вербальныя сродкі камічнага ў беларускай драматургіі : канец XVI – пачатак XX ст. : манаграфія / В. І. Рагаўцоў. – Магілёў : УА “МДУ імя А. Куляшова”, 2012. – 260 с.
13. Ратникова, И. Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой / И. Э. Ратникова ; [науч. ред. И. С. Ровдо]. – Минск : БГУ, 2003. – 213, [1] с.
14. Рогалев, А. Ф. Имя и образ : художественная функция имен собственных в литературных произведениях и сказках / А. Ф. Рогалев. – Гомель : Барк, 2007. – 223 с.
15. Шур, В. В. Слова ў мастацкім кантэксце : онімы, метафары / В. В. Шур, С. Б. Кураш. – Мазыр : УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2013. – 268 с.
16. Шур, В. В. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры : манаграфія / В. В. Шур. – Мінск : УП “Тэхнапрынт”, 2002. – 226 с.
17. Шур, В. В. Беларускія ўласныя імёны : Беларуская антрапаніміка і тапаніміка : дапаможнік для настаўнікаў / В. В. Шур. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1998. – 237 с.
18. Шур, В. В. Уласнае імя ў мастацкім тэксце : манаграфія / В. В. Шур. – Мазыр : УА МДПУ імя І. П. Шамякіна, 2010. – 206 с.
19. Шур, В. В. Уласныя імёны ў часе і прасторы : дапаможнік для школ / В. В. Шур. – Мінск : НІА, 2008. – 100 с.
20. Шур, В. В. Онім у мастацкім тэксце : манаграфія / В. В. Шур – Мінск : Бел. кнігазбор, 2006. – 216 с.